

Ανάγκες και κατανάλωση στη σημερινή εποχή

γράφει ο ΚΩΣΤΑΣ ΤΡΙΧΙΑΣ*

Στο παρόν άρθρο, θα επιχειρηθεί να αναπτυχθεί η μαρξιστική θέση για τη διαρκή τάση του ανθρώπου να πολλαπλασιάζει τις ανάγκες του. Είναι η παραδοχή του Μαρξ ότι αν υπάρχει μια φυσική ανάγκη στον άνθρωπο, είναι η «ανάγκη για ανάγκες». Η δυνατότητα του ανθρώπου να ικανοποιεί αυτές τις ανάγκες αποτελεί και το μέτρο ανάπτυξης της κοινωνίας συνολικά. Η τάση αυτή προσκρούει στις βασικές αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Ο καταναλωτισμός προβάλλει ως η ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Είναι όμως έτσι; Στο άρθρο διατυπώνονται σκέψεις για μια προγραμματική εμβάθυνση μιας σύγχρονης απελευθερωτικής απάντησης, ενταγμένης στον ορίζοντα μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, όπου πυρήνας της θα είναι ο «πλούσιος σε ανάγκες άνθρωπος».

Ανάγκες και κατανάλωση υπό το πρίσμα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής

Η διαλεκτική αλληλοσύνδεση ανάγκης, παραγωγής και κατανάλωσης αποτελεί κεντρική ιδέα στο έργο του Μαρξ. Χρή-

σιμος οδηγός στην παρούσα εργασία για τη μελέτη της μαρξιστικής αντίληψης γύρω από το εν λόγω ζήτημα αποτελεί το έργο της μαθήτριάς του Γ. Λούκατς, Άγκνες Χέλερ (*Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*), καθώς και η διπλωματική εργασία του Στάθη Μανδαλάκη για την έννοια των αναγκών στον Μαρξ, από τα οποία άντλησα πολύτιμα στοιχεία και ιδέες για τη συγγραφή του άρθρου, προσθέτοντας περαιτέρω τους δικούς μου συλλογισμούς.

Σύμφωνα με τη μαρξική αντίληψη, η ανάγκη είναι η αρχή της διαδικασίας που συγκροτεί τις παραγωγικές σχέσεις. Πίσω από κάθε παραγωγή οποιουδήποτε προϊόντος που βγαίνει στην αγορά πρέπει να υπάρχει μια ανάγκη που ωθεί στην παραγωγή του. Όμως, η παραγωγική διαδικασία δεν ολοκληρώνεται με την παραγωγή του προϊόντος. «Η αξία χρήσης του εμπορεύματος πραγματοποιείται μονάχα στη χρήση ή την κατανάλωση» (Μαρξ, 2008: 50). Αναλυτικά, το σκεπτικό παρουσιάζεται στα *Grundrisse*: «Αν είναι ξεκάθαρο πως η παραγωγή προσφέρει εξωτερικά το αντικείμενο της κατανάλωσης, τότε είναι άρα εξίσου ξεκάθαρο πως η κατανάλωση τοποθετεί ιδεατά το αντικείμενο της παραγωγής, σαν εσωτερικό όραμα, σαν ανάγκη, σαν κίνητρο και σαν σκοπό. Δημιουργεί τα αντικείμενα της παραγωγής με υποκειμενική ακόμα μορφή. Χωρίς ανάγκη δεν υπάρχει παραγωγή. Αλλά η κατανάλωση αναπαράγει την ανάγκη» (Μαρξ, 1989: 59). Ο Μαρξ αναλύει την παραγωγική διαδικασία, αναδεικνύοντας ότι πίσω από αυτήν κρύβεται πάντα η ανάγκη, όχι όμως η ανάγκη στην αφηρημένη της μορφή, αλλά η ανάγκη για ένα συγκεκριμένο προϊόν. Αυτή η ανάγκη πυροδοτεί την έναρξη της παραγωγικής διαδικασίας. Η διαλεκτική διαδικασία της παραγωγής και της κατανάλωσης συνεχίζεται αμέσως μετά την κατανάλωση του προϊόντος. Για να είναι ένα παραγόμενο προϊόν τέτοιο, πρέπει να καταναλωθεί ως τέτοιο. Στην κατανάλωσή του το προϊόν αποδεικνύει την ύπαρξή του. Το ρούχο γίνεται ρούχο μόνο όταν φορεθεί, όπως και το φαγητό υπάρχει ως φαγητό, όταν τρώγεται. Η κατανάλωση ενός προϊόντος γεννά, ταυτοχρόνως, την ανάγκη για την κατανάλωση ενός άλλου (Μανδαλάκης, 2013: 45).

Οι έννοιες της ανάγκης και της κατανάλωσης έχουν απασχολήσει τα ιδεολογικά ρεύματα όλων των αποχρώσεων. Κάθε θεωρητική σύλληψη, κάθε θεωρητικό σχήμα αυτοπροβάλλεται ως απάντηση στις ανθρώπινες ανάγκες. Ο ίδιος ο καπιταλισμός, άλλωστε, στη θε-

ωρία του και σε όλες τις εκφράσεις του, εμφανίζεται ως εκείνο το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα το οποίο μπορεί να ικανοποιήσει τις ανθρώπινες ανάγκες, ως το βασίλειο της ελεύθερης-ανεμπόδιστης κατανάλωσης. Εδώ εμφανίζεται ωστόσο μια θεμελιώδης αντίφαση: από τη μια, ο καπιταλισμός είναι αναγκασμένος να δημιουργεί ανάγκες στον άνθρωπο προκειμένου να τον οδηγήει στην ολόένα και μεγαλύτερη κατανάλωση των παραγόμενων προϊόντων και, από την άλλη, η ίδια η φύση του στερεί από τον εργαζόμενο άνθρωπο τις πραγματικές του ανάγκες, όσο αυτός αναγκάζεται να πουλάει την εργατική του δύναμη για να εξασφαλίσει την αποξενωμένη του ύπαρξη (Μανδαλάκης, 2013: 55).

Θεμελιώδης κριτική του Μαρξ είναι ότι ο καπιταλισμός αντικαθιστά όλες τις ανθρώπινες ανάγκες με τις φυσικές ανάγκες της επιβίωσης του εργάτη: «Ο εργάτης επιτρέπεται να έχει τόσα όσα είναι αρκετά για να ζήσει και του επιτρέπεται να ζήσει μόνο για να έχει» (Μαρξ, 1975: 144-145). Στην καπιταλιστική κοινωνία, ο άνθρωπος ως εργάτης είναι αναγκασμένος να εργάζεται συνεχώς για να παράγει έναν πλούτο τον οποίο δεν κατέχει και από τον οποίο αποξενώνεται. Αυτό που παίρνει ως αντάλλαγμα είναι η δυνατότητά του να επιβιώνει και να αναπαράγεται. Όμως, εδώ βρίσκεται η μεγάλη διαστροφή της ίδιας του της ύπαρξης: αντί η επιβίωση του εργαζόμενου και η ικανοποίηση των βιολογικών του λειτουργιών να αποτελούν μέσο για την ύπαρξη και ανάπτυξή του, μεταστρέφεται σε σκοπό της ύπαρξής του. Κάθε του δραστηριότητα, με κυρίαρχη τη συμμετοχή του στην παραγωγική διαδικασία, γίνεται με αποκλειστικό στόχο την επιβίωσή του (Μανδαλάκης, 2013: 30).

«Το αποτέλεσμα είναι ότι ο άνθρωπος (ο εργάτης) νιώθει ότι ενεργεί ελεύθερα μόνο στις ζωικές του λειτουργίες –φαγητό, ποτό και αναδημιουργία, ή το πολύ και στα ζητήματα της κατοικίας του και του στολισμού του– ενώ στις ανθρώπινες λειτουργίες του δεν είναι τίποτα

περισσότερο από ένα ζώο. Είναι αλήθεια ότι το φαγητό, το ποτό, η αναδημιουργία κ.τ.λ. είναι επίσης καθαρές ανθρώπινες λειτουργίες. Ωστόσο όταν αποσπαστούν από άλλες πλευρές της ανθρώπινης δραστηριότητας και μεταστραφούν σε τελικούς και αποκλειστικούς σκοπούς, είναι ζωώδεις λειτουργίες. [...] Ο Ιρλανδός έχει απομείνει με μια μόνο ανάγκη – την ανάγκη να φάει, να φάει πατάτες, σάπιες πατάτες, το χειρότερο είδος πατάτας.

Αλλά στην Αγγλία και στη Γαλλία έχουν ήδη και λίγη Ιρλανδία σε κάθε βιομηχανική τους πόλη. Ο άγγις και το ζώο έχουν τουλάχιστο την ανάγκη να κυνηγήσουν, να κινηθούν κ.λπ., την ανάγκη της συντροφικότητας. Οι μηχανές και η εργασία απλοποιούνται για να μπορέσουν να μετατρέψουν ανθρώπινες υπάρξεις που είναι εντελώς ανώριμες, που είναι παιδιά ακόμα, σε εργάτες· ενώ ο ίδιος ο εργάτης μετατρέπεται σε παιδί».

(Μαρξ, 1975: 96,142-143)

«Έτσι, η πολιτική οικονομία είναι –μ’ όλη την κοσμική της και επιδεικτική εμφάνιση– μια πραγματική ηθική επιστήμη, η πιο ηθική επιστήμη. Η αυταπάρνηση, η άρνηση της ζωής και όλων των ανθρώπινων αναγκών είναι το πρωταρχικό της δόγμα.

Όσο λιγότερο τρως, πίνεις, αγοράζεις βιβλία, πηγαίνεις στο θέατρο, στο χορό, στη μπυραρία, όσο λιγότερο αγαπάς, σκέφτεσαι, γενικεύεις, τραγουδάς, ζωγραφίζεις κ.τ.λ. τόσο περισσότερο αποταμιεύεις και τόσο μεγαλύτερος θα γίνει αυτός ο θησαυρός που δε μπορούν να τον καταναλώσουν ούτε ο σκώρος, ούτε τα σκουλήκια – το κεφάλαιό σου».

(Μαρξ, 1975: 144-145)

Τα παραπάνω αποσπάσματα είναι ενδεικτικά της σκέψης αλλά και της εποχής του Μαρξ. Οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο καπιταλισμός δεν ανοίγει στον άνθρωπο το εύρος των αναγκών που μπορεί να ικανοποιήσει, αλλά αντίθετα συμπυκνώνει όλες τις ανάγκες του ανθρώπου σε μία, στον τελικό σκοπό της επιβίωσης (Μανδαλάκης, 2013: 30). Η γενική αυτή αρχή είναι προφανώς ιστο-

ρικά μεταβαλλόμενη με βάση την αντικειμενική εξέλιξη της καπιταλιστικής συσσώρευσης και των υποκειμενικών ορίων που θέτει η κίνηση-εξέλιξη-συμπύκνωση της ταξικής πάλης και του συσχετισμού δυνάμεων. Επηρεάζεται, δηλαδή, τόσο από τις κατακτήσεις και τη δύναμη επιβολής του εργατικού κινήματος, όσο και από την ικανότητα του κεφαλαίου να διατηρεί την κερδοφορία του και με συναινετικές μεθόδους. Οι παραπάνω εικόνες του Μαρξ ενδεχομένως να φαίνονται σήμερα ξεπερασμένες για συγκεκριμένα μεσοαστικά στρώματα του ανεπτυγμένου καπιταλισμού· αποτελούν όμως τον κανόνα για την πλειοψηφία των εργαζομένων στον αναπτυσσόμενο κόσμο, αλλά και εικόνα από το μέλλον για τη σύγχρονη εργατική τάξη παγκοσμίως, η οποία συντρίβεται στην προσπάθεια του κεφαλαίου να υπερβεί την κρίση του. Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε πως ούτε και αυτή η ανάγκη για επιβίωση δεν ικανοποιείται για το σύνολο των ανθρώπων. Σήμερα είναι γνωστό ότι, παρά την αλματώδη ανάπτυξη της επιστήμης σε πολλούς τομείς, ο αριθμός των ανθρώπων, που ζουν κάτω από τα όρια της φτώχειας ή ακόμα κι αυτών που πεθαίνουν από την πείνα ή τη δίψα, αυξάνεται.

Πραγματικές ή πλασματικές ανάγκες;

Συνήθως, η θεωρητική εξέταση των αναγκών στρέφεται γύρω από το ερώτημα αν οι ανθρώπινες ανάγκες είναι ουσιαστικές ή κοινωνικά κατασκευασμένες. Αν, δηλαδή, υπάρχουν ανάγκες οι οποίες ανάγονται στη φύση του ανθρώπου (φυσικές-πραγματικές) ή αν αυτές ορίζονται από κοινωνικές, πολιτιστικές και ιδεολογικές παραμέτρους (πλασματικές-ψευδεπίγραφες). Το ίδιο το ερώτημα μάς αναγκάζει να ασχοληθούμε με τη φύση του ανθρώπου. Η ανθρώπινη ουσία έχει κάποια αναλλοίωτα χαρακτηριστικά, ή αποτελεί ένα ανοιχτό, αναπτυσσόμενο όλον; Ο Μαρξ, στις

Θέσεις για τον Φόιερμαχ, σημειώνει: «[...] Η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφάιρεση που ενυπάρχει μέσα στο απομονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητα της είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 47). Οι κοινωνικές σχέσεις επενεργούν και επαναδημιουργούν την ανθρώπινη φύση, η οποία ούτε αναλλοίωτη είναι ούτε μπορεί να εξαιρεθεί από τη διαλεκτική εξέλιξη της ιστορίας. Επομένως, ακόμα και οι πιο βασικές από αυτές, που εμείς στο καθημερινό μας λεξιλόγιο αποκαλούμε φυσικές, βιολογικές ανάγκες, καθορίζονται κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά. Τα είδη, το εύρος και ο τρόπος με τον οποίο ικανοποιούνται δεν υπαγορεύεται από τη φύση του ανθρώπου γενικά, αλλά καθορίζονται από την κοινωνία. Γενικότερα, η αίσθηση του ανθρώπου ότι η φύση αποτελεί κάτι το εξωτερικό από αυτόν οφείλεται στην αποξένωσή του από αυτή λόγω της αλλοτρίωσης της εργασίας στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ο Μαρξ αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως μέρος της φύσης, ως κομμάτι της το οποίο έχει αποκοπεί λόγω του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, κάθε ανάγκη του ανθρώπου θα μπορούσε να είναι φυσική ανάγκη, αν ο άνθρωπος είχε υπερβεί την αποξένωσή του από τη φύση. Όταν δηλαδή ο άνθρωπος απελευθερωθεί από την αποξένωση, τότε θα μπορούσαν να συναντηθούν οι δυνατότητές του με τις ανάγκες του, τότε θα συναντηθεί η κοινωνία με τη φύση. Όμως, στον καπιταλισμό, αντιλαμβανόμενος ο άνθρωπος τη φύση ως κάτι εξωτερικό απ' αυτόν, η έννοια της φυσικής ανάγκης προσλαμβάνει τον χαρακτήρα της ανάγκης επιβίωσης και τίποτα παραπάνω (Μανδαλάκης, 2013:2 9).

Η έννοια της ανάγκης βρίσκεται στο επίκεντρο της φιλοσοφικής, της οικονομικής και της πολιτικής ανάλυσης του Μαρξ. Πολλές φορές οι αναφορές του στην έννοια της ανάγκης μπορούν να χαρακτηριστούν ασαφείς ή και αμφίσημες, καθώς πουθενά στο έργο του δεν υπάρχει κάποιος αυστηρός ορισμός της έννοιας. Το φαγητό, η στέγη, η ένδυση

και η αναπαραγωγή αποτελούν παραδείγματα τα οποία ο Μαρξ ορισμένες φορές αποκαλεί «φυσικές ανάγκες». Στην πραγματικότητα, δεν αντιλαμβάνεται αυτές τις ανθρώπινες λειτουργίες ως ανάγκες, αλλά ως τις στοιχειώδεις βιολογικές λειτουργίες οι οποίες αν δεν πραγματοποιηθούν, δεν μπορεί να επιβιώσει ο άνθρωπος. Αυτή η διαδικασία αποτελεί για τον Μαρξ την εναρκτήρια δραστηριότητα του ανθρώπινου πολιτισμού:

«[...] Πρέπει να αρχίσουμε αναφέροντας την πρώτη προϋπόθεση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης και, επομένως κάθε ιστορίας, την προϋπόθεση δηλαδή, ότι οι άνθρωποι πρέπει να είναι σε θέση να ζουν για να μπορούν να “κάνουν ιστορία”. Αλλά η ζωή απαιτεί, πριν από κάθε τι άλλο, φαγητό και ποιό, κατοικία, ρούχα και μερικά άλλα πράγματα. Η πρώτη ιστορική πράξη είναι έτσι η παραγωγή των μέσων για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, η παραγωγή της ίδιας της υλικής ζωής. Και πραγματικά αυτή είναι μια ιστορική πράξη, ένας βασικός όρος κάθε ιστορίας, που σήμερα όπως και χίλια χρόνια πριν, πρέπει κάθε μέρα και κάθε ώρα να πραγματοποιείται απλώς για να διατηρούνται οι άνθρωποι στη ζωή».

(Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 73)

Επομένως, χρησιμοποιώντας τον όρο «φυσικές ανάγκες» για να περιγράψει τις λειτουργίες αυτές, ο Μαρξ δεν προτίθεται να φτιάξει μια αυτόνομη κατηγορία αναγκών που ανάγονται στη φύση του ανθρώπου, αλλά μάλλον να περιγράψει ορισμένες λειτουργίες οι οποίες στην πραγματικότητα αποτελούν προαπαιτούμενο της ύπαρξής του. Με αυτή την έννοια, όπως παρατηρεί και η Άγκνες Χέλερ, ο Μαρξ δεν περιγράφει την κατηγορία των «φυσικών αναγκών» ως μια ομάδα αναγκών, αλλά ως «μια οριακή έννοια», ως το όριο που έξω από το οποίο «δεν μπορεί να αναπαραχθεί πια η ανθρώπινη ζωή σαν τέτοια» (Χέλερ, 1975: 38)

Αντίστοιχη είναι η οπτική του και ως προς τα λεγόμενα «είδη πολυτελείας».

Διακρίνει τα προϊόντα σε απαραίτητα και πολυτελείας όχι με κριτήριο τη σχέση τους με μια βιολογική λειτουργία, αλλά κατατάσσοντας στα πρώτα αυτά που όλοι μπορούν να καταναλώσουν και στα δεύτερα εκείνα που ανήκουν στην καταναλωτική σφαίρα των πλούσιων καπιταλιστών. Αυτό είναι και το μοναδικό κριτήριο του εν λόγω διαχωρισμού, καθώς για τον Μαρξ «δεν έχει απολύτως καμία σημασία αν ένα απ' αυτά τα προϊόντα, όπως λ.χ. ο καπνός, είναι ή όχι από φυσιολογική άποψη απαραίτητο είδος κατανάλωσης· αρκεί ότι έγινε τέτοιο από συνήθεια» (Μαρξ, 1996:403) Άλλωστε, όπως είδαμε και σε προηγούμενο χωρίο, εντάσσει στις ανθρώπινες ανάγκες και μια σειρά αναγκών-δραστηριοτήτων (διάβασμα, θέατρο, κατανάλωση μπίρας) που δεν σχετίζονται άμεσα με την ανθρώπινη επιβίωση. Ασφαλώς, ο Μαρξ δεν προτίθεται να δώσει έναν εκτενή κατάλογο ανθρώπινων αναγκών, καθώς αυτός θα σχετίζεται τόσο με το επίπεδο ανάπτυξης της παραγωγής και της κοινωνίας, όσο και με την προσωπικότητα κάθε ανθρώπου. Ωστόσο, διατυπώνει με σαφήνεια την τάση του ανθρώπου να έχει τέτοιες ανάγκες που υπερβαίνουν την απλή του επιβίωση (Μανδαλάκης, 2013: 33).

Το εύρος των ανθρώπινων αναγκών, επομένως, δεν περιορίζεται σε καμιά περίπτωση μόνο σε εκείνες που έχουν να κάνουν με τη στενή βιολογική του υπόσταση· επεκτείνεται σε όλο το εύρος της κοινωνικής ζωής. Σημειώνει ο Μαρξ, παραπέμποντας στον Ν. Βαβόν: «Η επιθυμία προϋποθέτει την ανάγκη· είναι η όρεξη του πνεύματος και είναι τόσο φυσική όσο και η πείνα για το σώμα. [...] Τα περισσότερα πράγματα έχουν αξία γιατί ικανοποιούν ανάγκες του πνεύματος» (Μαρξ, 2008: 49). Παράλληλα, το εύρος των ανθρώπινων αναγκών εξαρτάται από την εξέλιξη της κοινωνίας με την ενσωμάτωση των επιτευγμάτων της επιστήμης και της τεχνολογίας, που δημιουργούν νέες ανάγκες και ανοίγουν νέους δρόμους. Αποτελεί, δηλαδή, μια ιστορικά αναπτυσσόμενη έννοια, η οποία σχετίζεται με την ανά-

πτυξη των δυνατοτήτων του ανθρώπου. Χαρακτηριστική είναι η προσέγγιση του Μαρξ για τη μουσική στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*:

«[...] Μόνο η μουσική μπορεί να ξυπνήσει τη μουσική αίσθηση στον άνθρωπο, αλλά ακόμα και η πιο ωραία μουσική δεν προκαλεί καμιά αίσθηση σ' αυτόν που δεν έχει μουσική καλλιέργεια. Αυτό συμβαίνει επειδή το αντικείμενό μου μπορεί να είναι μόνο η επιβεβαίωση μιας των ουσιαστικών δυναμικών μου, δηλαδή μπορεί να είναι για μένα, στο βαθμό που η ουσιαστική μου δύναμη υπάρχει για μένα σαν υποκειμενική ιδιότητα (αυτό γιατί η αίσθηση ενός αντικειμένου για μένα εκτείνεται, μόνο στο βαθμό που εκτείνεται η αίσθησή μου, έχει αίσθηση μόνο για την αίσθηση που ανταποκρίνεται στο αντικείμενο αυτό). Με τον ίδιο τρόπο και για τους ίδιους λόγους, οι αισθήσεις του κοινωνικού ανθρώπου είναι διαφορετικές από εκείνες του μη κοινωνικού ανθρώπου».

(Μαρξ, 1975: 133)

Ο στερημένος από ανάγκες άνθρωπος δεν νιώθει την ανάγκη της μουσικής, παρά το γεγονός ότι η βιολογική του υπόσταση τού δίνει τη δυνατότητα να την ακούσει· δηλαδή, οι φυσικές δυνατότητές του παραμένουν απλά δυνατότητες. Αυτός που νιώθει αυτή την ανάγκη είναι όποιος έχει καλλιεργήσει την αίσθηση και το κριτήριο της ακοής με την κοινωνική διαδικασία της μουσικής. (Μανδαλάκης, 2013: 34)

Ο Μαρξ υπερβαίνει το αρχικό ερώτημα που θέσαμε τοποθετώντας το κατ' αρχάς στο κοινωνικό του πλαίσιο, αλλά και στην ιστορικά αναπτυσσόμενη διάστασή του. Άλλωστε, για τον Μαρξ, η δυνατότητα του ανθρώπου να ικανοποιεί αυτές τις ανάγκες είναι το μέτρο της ανάπτυξης της κοινωνίας συνολικά. Ο άνθρωπος έχει διαρκώς την ανάγκη να αναπτύσσει όλες τις πλευρές της ύπαρξής του· όμως, αυτή την ανάγκη την περιορίζει ή την απελευθερώνει η συγκεκριμένη κάθε φορά κοινωνική οργάν-

ωση, επιβεβαιώνοντας τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικών σχέσεων πάνω στην ίδια την ανθρώπινη φύση.

Ικανοποίηση αναγκών μέσω της κατανάλωσης

Φαινομενικά, η κατανάλωση είναι μια κοινότυπη-καθημερινή υπόθεση, που γίνεται συνήθως μηχανικά, πεζά θα έλεγε κανείς. Πράγματι, αν αναχθεί στην αρχέτυπη μορφή της, είναι μια μόνιμη και αμετακίνητη συνθήκη και όψη της ζωής, που αποτελεί ένα από τα αδιαχώριστα στοιχεία της βιολογικής επιβίωσης που εμείς οι άνθρωποι μοιραζόμαστε με όλους τους άλλους ζωντανούς οργανισμούς. Είναι προφανές, όμως, πως για τη σύγχρονη κοινωνία αποτελεί κάτι περισσότερο από έναν απλό κρίκο του μεταβολικού κύκλου της διατροφής (Μπάδουμαν, 2008: 41).

Σήμερα, η κατανάλωση αποτελεί έναν από τους κορυφαίους παράγοντες που καθορίζουν το ύψος και τον τόνο της κοινωνικής ζωής και αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης προτύπων στις διανθρώπινες σχέσεις. Η ιδιαιτερότητα αυτή είναι ένα σχετικά σύγχρονο φαινόμενο, αλλά και ένα εξόχως καπιταλιστικό φαινόμενο. Απώτατος προορισμός όλων των εμπορευμάτων που παράγονται προς πώληση είναι η κατανάλωσή τους. Διά της κατανάλωσης του εμπορεύματος πραγματώνεται η υπεραξία για τον καπιταλιστή, γεγονός που καταδεικνύει τη σημασία της σε μια εμπορευματική κοινωνία. Οι αγοραστές επιθυμούν να αποκτήσουν εμπορεύματα για κατανάλωση, αν και μόνο αν η κατανάλωσή τους υπόσχεται ικανοποίηση των αναγκών τους και η τιμή, που είναι πρόθυμοι να διαθέσουν, εξαρτάται από την αξιολογία της υπόσχεσης για ικανοποίηση των αναγκών του και από την ένταση της επιθυμίας του. Παράλληλα, η αδιάκοπη δημιουργία νέων αναγκών αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για τη συνέχιση της διαρκώς διευρυνόμενης συσσώρευσης του κεφαλαίου (Harvey, 2011: 112-113).

Η τάση της καθολικής εμπορευματοποίησης και της γενικευμένης μετατροπής των αξιών χρήσης σε αξίες παροξύνει τον καταναλωτισμό. Αν η κεντρική επιταγή είναι η με κάθε τρόπο εμπορευματοποίηση της ίδιας της εργατικής δύναμης, ώστε να γίνει όσο το δυνατόν πιο εύπλαστη/προσαρμοσίμη/ευέλικτη, αυτό συνεπάγεται την εμπορευματοποίηση ακόμα και του ίδιου μας του εαυτού μέσω, π.χ. των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Ο χρήστης παρέχει πληροφορίες για τον εαυτό του, πλάθει το προφίλ του, ελπίζοντας να προσελκύσει την προσοχή/αναγνώριση/έγκριση που απαιτείται για να παραμείνει στο παιχνίδι της κοινωνικότητας: είναι συγχρόνως το εμπόρευμα και ο δι αφημιστής του, το αγαθό και ο πλασιέ. Η μη ορατότητα ισοδυναμεί με θάνατο, ακριβώς όπως και για ένα εμπόρευμα στη βιτρίνα.

Μέσω αυτής της διαδικασίας, το χρήμα ανάγεται σε βασική «ανάγκη» στον καπιταλισμό. Η εμπορευματοποίηση των πάντων ανάγεται σε θεμέλιο λίθο του συστήματος, με αποτέλεσμα όχι μόνο οι βασικές βιολογικές ανάγκες (τροφή, κατοικία κ.ά.) να εμπορευματοποιούνται, αλλά ακόμα και η ίδια η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (παιδεία, ασφάλιση κ.ά.) να υποτάσσονται στο επιχειρηματικό δούναί και λαβείν, με αποτέλεσμα η ικανοποίησή τους να διαμεσολαβείται από το χρήμα. «Η ανάγκη για το χρήμα είναι (...) η πραγματική ανάγκη που δημιουργήθηκε από το σύγχρονο οικονομικό σύστημα και η μόνη ανάγκη που με τη σειρά του δημιουργεί» (Μαρξ, 1975: 141).

Βασική ιδιαιτερότητα της καπιταλιστικής παραγωγής που στηρίζεται στην κατανάλωση είναι ότι μαζί με το προϊόν παράγεται και ο τρόπος της κατανάλωσής του. Η παραγωγή δημιουργεί, λοιπόν, τον καταναλωτή· δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο. Αυτός ο τρόπος κατανάλωσης μπορεί να διαφέρει ανάλογα με το προϊόν, αλλά και σύμφωνα με το επίπεδο του πολιτισμού κάθε κοινωνίας.

«Η πείνα είναι πείνα, αλλά η πείνα που χορταίνει με μαγειρεμένο κρέας που τρώγεται με μαχαίρι και πιρούνι είναι μια πείνα διαφορετική από εκείνη που καταβροχθίζει ωμό κρέας με τα χέρια, τα νύχια και τα δόντια. Η παραγωγή παράγει άρα όχι μόνο το αντικείμενο, αλλά και τον τρόπο της κατανάλωσης· όχι μόνο αντικειμενικά, αλλά και υποκειμενικά. Η παραγωγή δημιουργεί λοιπόν τον καταναλωτή».

(Μαρξ, 1989: 60)

Κριτική στον καταναλωτισμό

Η σκέψη του νεαρού Μαρξ θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως μια πρώιμη κριτική στον καταναλωτισμό. Η κοινωνία της ελεύθερης οικονομίας στηρίχτηκε, σε μεγάλο βαθμό, κατά τον 2ο αιώνα στη δυνατότητα της ανθρώπινης ανάπτυξης μέσα από την κατανάλωση. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ενώ ο καπιταλισμός αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς, η μαζική κατανάλωση οδήγησε πολλούς θεωρητικούς στην κριτική του καταναλωτικού τρόπου ζωής και στην κριτική εξέταση των ανθρωπίνων αναγκών (Μαρκούζε, Γκι Ντεμπόρ, Αντρέ Γκορζ κ.ά.). Η μετάβαση στη λεγόμενη καταναλωτική κοινωνία σχετίζεται και με την πορεία μετάβασης από τη «στέρεα» εποχή της νεωτερικότητας

στη ρευστή μετα-νεωτερική εποχή και στο πολιτισμικό εποικοδόμημα που της αντιστοιχεί. Σημειώνει ο Jameson:

«Το κυμαινόμενο και αβασθές υποκείμενο της κατανάλωσης αναδύεται στην πολιτισμική συνθήκη του ύστερου καπιταλισμού, όπου το κεντρομόλο αυτόνομο νεωτερικό υποκείμενο φαίνεται να αντικαθίσταται από το έκκεντρο υποκείμενο, που αντιλαμβάνεται τον κόσμο και τον εαυτό του μέσα από θραύσματα εικόνων-ομοιωμάτων της πραγματικότητας, αδυνατώντας να συγκροτήσει μια συνεκτική εικόνα του ίδιου του εαυτού».

(Jameson, 1991: 50)

Από την ιδιοποίηση και κτήση αγαθών που διασφαλίζουν άνεση υπόληψη και ασφάλεια ως αποκρυστάλλωση της επιθυμίας για ένα στιβαρό αξιόπιστο ανθεκτικό και διαρκές περιβάλλον, περνάμε στη διαρκώς διογκούμενη και εντεινόμενη επιθυμία κατανάλωσης νέων εμπορευμάτων. Η βραχυβιότητα των αγαθών, η αστάθεια και το ακόρεστο των επιθυμιών, η υπερβολή και η σπατάλη αντιστοιχούν στο ευρύτερο ρευστό και επισφαλές περιβάλλον. Ο St. Bertman επινόησε τους όρους «κουλτούρα του τώρα» και «βεβιασμένη κουλτούρα» για να δηλώσει τον τρόπο με τον οποίο ζούμε σε αυτό το είδος κοινωνίας (Μπάουμαν, 2008: 48). Ο Λυοτάρ (Lyotard), από την άλλη, δίνει ένα πιο πολιτικό πρόσ-

μο σε αυτή τη μεταλλαγή: «Η ανανέωση αυτή εξάλειψε την κομμουνιστική εναλλακτική λύση και καταξίωσε την ατομική απόλαυση αγαθών και υπηρεσιών» (Lyotard, 1988b: 99)

Η οικονομία του καταναλωτισμού τρέφεται από τον τζίρο των εμπορευμάτων, θεωρείται δε ανθούσα όταν περισσότερα χρήματα αλλάζουν χέρια· και όποτε χρήματα αλλάζουν χέρια, κάποια καταναλωτικά προϊόντα καταλήγουν στη χωματερή. Η ξέφρενη επιτάχυνση του κύκλου συσσώρευσης θυμίζει τις παράξενες συνήθειες των κατοίκων της Λεονίας, μιας από τις αόρατες πόλεις του Italo Calvino:

«Περισσότερο και από τα πράγματα που κάθε μέρα κατασκευάζονται, πουλιούνται, αγοράζονται ο πλούτος της Λεονίας μετριέται από τα πράγματα που κάθε μέρα πετιούνται για να δώσουν τη θέση τους σε καινούργια. Τόσο που κανείς αναρωτιέται αν το αληθινό πάθος της Λεονίας είναι πράγματι, όπως λένε, να απολαμβάνει καινούργια και διαφορετικά πράγματα, ή αν είναι μάλλον να αποβάλλει, να διώχνει μακριά της, να ξεφορτώνεται κάθε περιοδική μιαιρότητα».

(Καλβίνο, 2004: 143)

Ο υστερο-νεωτερικός καταναλωτής μοιάζει να αδιαφορεί για τη διαδικασία με την οποία παράγονται τα αντικείμενα του πόθου του. Στο μυαλό του η παραγωγή, η τυποποίηση και η μεταφορά προϊόντων είναι μια διαδικασία τόσο στιγμιαία όσο και η πληροφορία της ύπαρξής τους μέσω της διαφήμισης. Η κουλτούρα του σύγχρονου καταναλωτή είναι α-χρονική. Το βάθος του χρόνου (ως παρελθόν) και η προοπτική του (ως μέλλον) συρρικνώνονται σε βαθμό εξαφάνισης πάνω στην επίπεδη οθόνη. Οι διαφημίσεις εντάσεως εμπειρίας κυριαρχούν, με την εμπειρία της κατανάλωσης είναι διαρκώς παρούσα στη διαφημιστική αφήγηση (Κουμπαρέλης & Ανάργυρος, 2016: 176).

Η διαρκής αναζήτηση νέων στιλ και νέων εμπειριών αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της μεταμοντέρνας κατανα-

λωτικής κοινωνίας. Σε αυτήν η συμμετοχή του ατόμου στην καταναλωτική διαδικασία είναι τρόπος εκδήλωσης της υπόστασής του. Από το «σκέφτομαι, άρα υπάρχω» του Descartes μεταβαίνουμε στο πιο πραγματιστικό και κυνικό «καταναλώνω, άρα υπάρχω». Ο καταναλωτής, ως παραγωγός και δέκτης πληροφορίας συμβολικού περιεχομένου και θεάματος, αναζητεί διαρκώς την οριοθέτηση και τη νομιμοποίηση τρόπων ζωής και χώρων κατανάλωσης. Η ενασχόληση με το lifestyle και η ανάδειξη των αγαθών ως δείκτες ατομικότητας και γούστου συνιστά μια στρατηγική κατοχύρωσης της θέσης, ειδικά των μικροαστικών τάξεων, που είναι άλλωστε σε μεγάλο βαθμό ασταθείς, διφορούμενες και μεταιχμακές. Το παρακάτω απόσπασμα του Λυοτάρ είναι χαρακτηριστικό: «Ο εκλεκτικισμός αποτελεί το σημείο μηδέν της σύγχρονης μόρφωσης: ακούμε ρέγκε, βλέπουμε γουέστερν, τρώμε το μεσημέρι ΜακΝτόναλντ και τιμάμε τη ντόπια κουζίνα το βράδυ, φοράμε το γαλλικό άρωμα στο Τόκιο, ντυνόμαστε ρετρό στο Χονγκ Κονγκ και ως γνώση εμφανίζεται αυτό που ρωτά το τηλεοπτικό παιχνίδι» (Lyotard, 1988a: 19).

Από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο της ελευθερίας

Όσο βάσιμη κι αν είναι μια κριτική στον καταναλωτισμό, δεν αρκεί για να δείξει σε όλο του το μέγεθος το πρόβλημα της παραγωγής αναγκών οι οποίες κάθε άλλο παρά συμβαδίζουν με τις πραγματικές ανθρώπινες δυνατότητες. Για να προσεγγίσουμε κάτι τέτοιο χρειάζεται διαφορετική οπτική και κριτήριο. Χρειάζεται κατ' αρχάς να θέσουμε στο επίκεντρο του προβληματισμού το κοινωνικό πρόσημο της γέννησης αλλά και της ικανοποίησης των αναγκών.

«Η παραγωγή, οι παραγωγικές σχέσεις, οι κοινωνικές σχέσεις και τα συστήματα αναγκών είναι, όπως ξέρουμε, στοιχεία ενός και του αυτού κοινωνικού σχημα-

τισμού που προϋποτίθενται αμοιβαία. Η δομή των αναγκών είναι μια έμφυτη οργανική δομή του όλου κοινωνικού σχηματισμού. Η δομή των αναγκών της καπιταλιστικής κοινωνίας ανήκει, λοιπόν, στην καπιταλιστική κοινωνία, μόνο και αποκλειστικά».

(Χέλερ, 1975: 110-111)

Σχηματικά, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι οι ανάγκες κάθε ανθρώπου εντός του καπιταλισμού είναι ανάγκες στενά συνυφασμένες με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αν και με διαφορετικό τρόπο για κάθε κοινωνική τάξη. Η ανάγκη για κατοχή χρήματος υπάρχει στους κεφαλαιοκράτες και εκφράζεται με την ανάγκη για περισσότερο χρήμα, για ολοένα και μεγαλύτερο κέρδος. Στην εργατική τάξη, η ανάγκη για κατοχή χρήματος εμφανίζεται στη διαμεσολάβησή του για την ικανοποίηση των αναγκών, ακόμα και των στοιχειωδών. Η δομή και η ουσία των αναγκών στην καπιταλιστική κοινωνία ακολουθεί –και αναπαράγει– τη συνολική οργάνωση της κοινωνίας. Έτσι, είναι αδύνατο εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας να μιλήσουμε για αυθεντική ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, καθώς αυτές δημιουργούνται, ικανοποιούνται και εξελίσσονται εντός της ταξικής διάρθρωσης της κοινωνίας, εντός του πολιτισμού και του ηθικού της κώδικα. Για την ολόπλευρη ανάπτυξη των αναγκών του ανθρώπου, απαιτείται η ριζική αλλαγή της κοινωνίας σε κομμουνιστική κατεύθυνση (Μανδαλάκης, 2013: 65).

Η αλλαγή του κοινωνικού συστήματος μεταλλάσσει ριζικά το σύστημα και τη δομή των αναγκών. Δεν αλλάζει απαραίτητα τις ανάγκες. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για τοποθέτηση ενός πλέγματος αναγκών στη θέση ενός άλλου. Ο άνθρωπος θα έχει εξάλλου ορισμένες λειτουργίες οι οποίες θα απευθύνονται σε ίδιες ή παρόμοιες ανάγκες. Δεν θα σταματήσει ο άνθρωπος να χρειάζεται με κάποιο τρόπο τροφή και στέγη. Εκείνο που στην πραγματικότητα θα αλλάξει στον κομμουνισμό είναι η σχέση του

ανθρώπου με τις ίδιες του τις ανάγκες, η σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία συνολικά. Αυτό που αλλάζει στη μετακαπιταλιστική, κομμουνιστική κοινωνία είναι ότι ο άνθρωπος παύει να υποτάσσεται στις ανάγκες της παραγωγής και υποτάσσει την παραγωγή στις δικές του ανάγκες. Έτσι, γίνεται εφικτό το πέρασμα από την ψευδαίσθηση της ελευθερίας του καπιταλισμού στην πραγματική ελευθερία του ανθρώπου να αναπτυχθεί μέσα στην κοινωνία του ως άνθρωπος (Μανδαλάκης, 2013: 65-66).

«Το βασίλειο της ελευθερίας αρχίζει στην πραγματικότητα εκεί που παύει η εργασία να υπαγορεύεται από ανάγκη και από εξωτερική σκοπιμότητα. Βρίσκεται, επομένως, από αυτή τη φύση του πράγματος πέρα από τη σφαίρα της καθαυτό υλικής παραγωγής. Όπως ο πρωτόγονος άνθρωπος οφείλει να παλεύει με τη φύση για να ικανοποιεί τις ανάγκες του, για να συντηρεί και να αναπαράγει τη ζωή του, το ίδιο οφείλει να κάνει και ο πολιτισμένος άνθρωπος και οφείλει να το κάνει αυτό σε όλες τις κοινωνικές μορφές και στις συνθήκες οποιουδήποτε τρόπου παραγωγής. Με την ανάπτυξη του διευρύνεται το βασίλειο αυτό της φυσικής αναγκαιότητας, γιατί μεγαλώνουν οι ανάγκες του. Ταυτόχρονα, όμως, διευρύνονται οι παραγωγικές δυνάμεις που ικανοποιούν τις ανάγκες αυτές. Η ελευθερία στον τομέα αυτό μπορεί να συνίσταται μόνο στο ότι ο κοινωνικός άνθρωπος, οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί θα ρυθμίζουν ορθολογικά αυτήν τους την ανταλλαγή της ύλης με τη φύση, θα την υποτάσσουν στον κοινό έλεγχο από μέρους τους, αντί να κυριαρχούνται από αυτήν σαν από μια τυφλή δύναμη, όταν θα την πραγματοποιούν με τη μικρότερη δυνατή δαπάνη δυνάμεων και κάτω από όρους αντάξιους και ταιριαστούς προς την ανθρώπινη φύση τους. Ωστόσο, αυτό παραμένει πάντα ένα βασίλειο της ανάγκης. Πέρα από αυτό αρχίζει η ανάπτυξη των δυνάμεων του ανθρώπου, σαν αυτός καθεαυτόν σκοπός, το πραγματικό βασίλειο της ελευθερίας, που μπορεί όμως να ακμάσει μόνο πάνω στη βάση εκείνου του βασιλείου της ανάγκης.

Ο βασικός όρος είναι η συντόμηση της
εργάσιμης ημέρας».
(Μαρξ, 1978b: 1007-1008)

Απέναντι στον επί της ουσίας στερημέ-
νο από ανάγκες άνθρωπο της καπιταλι-
στικής κοινωνίας, ο Μαρξ αντιπαραβάλ-
λει τον «πλούσιο σε ανάγκες άνθρωπο»·
τον «καθολικό» άνθρωπο, που μπορεί να
αναπτύξει τις δυνατότητες του είδους
του και «στον οποίο η δική του πραγ-
μάτωση υπάρχει σαν εσωτερική ανα-
γκαιότητα, σαν ανάγκη» (Μαρξ, 1978a:
137). Το πέρασμα στον κομμουνισμό,
άλλωστε, δεν σημαίνει για τον Μαρξ την
απλή κοινοκτημοσύνη του πλούτου ή την
κοινωνικοποίηση των μέσων παραγω-
γής. Ο στόχος του κομμουνισμού είναι
να απελευθερωθεί ο άνθρωπος από την
εκμετάλλευση και την αποξένωση που
βιώνει, αλλά και η ολόπλευρη ανάπτυ-
ξή του. Προϋπόθεση για να συμβεί αυτό
είναι η μεταστροφή της κοινωνίας σε τέ-
τοιο βαθμό, ώστε να καταστεί η απόλυ-
τη ανάγκη για τον άνθρωπο ο άλλος άν-
θρωπος. Να γίνει δηλαδή ο άνθρωπος ο
στόχος και όχι το μέσο της παραγωγικής
διαδικασίας και των άλλων κοινωνικών
διαδικασιών: «Θα πρόκειται για τη στιγμή
στην οποία η σχέση του ανθρώπου προς
τον κόσμο θα γίνει ανθρώπινη, έτσι ώστε
η αγάπη να μπορεί ν' ανταλλαγεί μόνο με
αγάπη, η εμπιστοσύνη μόνο με εμπιστο-
σύνη» (Μαρξ, 1975: 166).

Με αυτό τον τρόπο επιβεβαιώνεται ότι
στη σκέψη του Μαρξ ο κομμουνισμός
δεν είναι απλώς ένα διαφορετικό σύστη-
μα παραγωγής και διανομής των αγα-
θών, αλλά συνιστά μια συνολική απε-
λευθέρωση του ανθρώπου. Υπό αυτή
την έννοια, οι ανάγκες του «πλούσιου
σε ανάγκες ανθρώπου» είναι τελείως
διαφορετικές από τις ανάγκες του αν-
θρώπου στον καπιταλισμό. Ο πολλαπλα-
σιασμός των αναγκών δεν πρέπει να ταυ-
τίζεται με τη σημερινή πληθώρα αποξε-
νωμένων αναγκών που με τη μορφή των
εμπορευμάτων επιτείνουν την αποξένω-
ση του ανθρώπου, αλλά με την ολόπλευ-
ρη ανάπτυξη του κοινωνικού ανθρώπου
και την εξαφάνιση της υποδουλωτικής

υποταγής των ατόμων στον στενό κα-
ταμερισμό της εργασίας, καθώς και της
αντίθεσης ανάμεσα στην πνευματική και
τη χειρωνακτική εργασία. Σημαίνει ότι

«κανένας δεν έχει αποκλειστική σφαίρα
δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί
να τελειοποιηθεί σε οποιονδήποτε κλάδο
θέλει. [ότι] η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική
παραγωγή και έτσι κάνει δυνατό για μένα
να κάνω ένα πράγμα σήμερα κι άλλο
αύριο, να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το
απόγευμα, να φροντίζω τα ζώα το βράδυ,
να κάνω κριτική μετά το δείπνο, όπως
ακριβώς μου αρέσει, χωρίς ποτέ να γίνο-
μαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός».

(Μαρξ & Ένγκελς, 1997: 80)

Αυτή είναι η ουσία της παραδοχής του
Μαρξ ότι αν υπάρχει μια φυσική ανάγκη
στον άνθρωπο, είναι η ανάγκη για ανά-
γκες.

Για μια προγραμματική απεπίθεση του εργατικού κινήματος

Η ενασχόληση με την έννοια της ανά-
γκης δεν έχει απλώς κοινωνιολογικές ή
φιλοσοφικές προεκτάσεις, συνδέεται με
το κατεξοχήν πολιτικό ερώτημα: ποιες
είναι εκείνες οι δυνάμεις που βάζουν σε
κίνηση «μεγάλες μάζες, λαούς ολόκλη-
ρους, και σε κάθε λαό τάξεις ολόκλη-
ρες»; Με άλλα λόγια, πώς αναπτύσσε-
ται επαναστατική συνείδηση. Κατά τον
Λούκατς, άλλωστε, η ουσία του επιστη-
μονικού μαρξισμού συνίσταται στη γνώ-
ση της ανεξαρτησίας των πραγματικών
κινήτριων δυνάμεων της ιστορίας από
την (ψυχολογική) συνείδηση των μα-
ζών (Λούκατς, 2001: 124). Στην *Κριτική
της εγγελιανής φιλοσοφίας του κράτους
και του δικαίου*, ο Μαρξ αναζητά τη δι-
αλεκτική σύνδεση θεωρίας και πράξης,
επανάστασης και αναγκών: «Το όπλο της
κριτικής δεν μπορεί να αντικαταστήσει
την κριτική των όπλων, η υλική δύναμη
πρέπει να γκρεμιστεί με υλική δύναμη,
και μόνη της η θεωρία γίνεται υλική δύ-
ναμη όταν συναρπάσει τις μάζες. [...] Η

θεωρία δεν πραγματώνεται ποτέ σ' ένα λαό παρά στο βαθμό που αποτελεί την πραγματοποίηση των αναγκών του» (Μαρξ, 1978α: 25). Εκείνο που τον απασχολεί είναι η μεταφορά της διαλεκτικής στον υλικό κόσμο, στις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων. Πιο κάτω συνεχίζει: «Μια ριζική επανάσταση δεν μπορεί να είναι παρά η επανάσταση ριζικών αναγκών» (Μαρξ, 1978α: 26).

Οι ριζικές ανάγκες που αναφέρει ο Μαρξ, σύμφωνα με τη Χέλερ, είναι οι ανάγκες εκείνες οι οποίες δημιουργούνται μέσα στον καπιταλισμό, ενσάρκωνουν το «συλλογικό καθήκον» και «από τη φύση τους επιδιώκουν το ξεπέραςμα του καπιταλισμού, και μάλιστα προς την κατεύθυνση του κομμουνισμού» (Χέλερ, 1975: 85). Πρόκειται για ανάγκες οι οποίες δεν μπορούν να ικανοποιηθούν στον καπιταλισμό, παρά το γεγονός ότι γεννιούνται εντός του. Είναι οι ανάγκες που αποτελούν κίνητρα της πρακτικής που ξεπερνάει τη δοσμένη κοινωνία. Η συνειδητοποίηση, άλλωστε, αυτών των αναγκών γίνεται ταυτόχρονα με τη συνειδητοποίηση της μη ικανοποίησής τους στο υπάρχον σύστημα. Η καπιταλιστική κοινωνία δεν παράγει μόνο την αλλοτρίωση, αλλά και τη συνείδηση της αλλοτρίωσης. Η ριζική ανάγκη είναι η ανάγκη που δεν μπορεί να ενσωματωθεί μέσα στον καπιταλισμό, αναπτύσσεται αντιφατικά στη διάρκεια της ίδιας της εξέλιξής του και συνειδητοποιείται ατομικά και κοινωνικά. Ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα ριζικής ανάγκης.

Η ανάγκη για ελεύθερο χρόνο εκδηλώνεται στην ουσία της ταξικής εκμετάλλευσης: στον εργάσιμο χρόνο και στην απόσπαση της υπεραξίας. Η ανάγκη αυτή, όμως, δεν μπορεί παρά να επιλυθεί ριζοσπαστικά, χειραφετητικά, αντικαπιταλιστικά, καθώς πρόκειται για την αντίθεση, από τη μία, της ανάγκης για ελεύθερο χρόνο και, από την άλλη, της ανάγκης για αύξηση της εργάσιμης ημέρας. Στην πρώτη περίπτωση, η ανάγκη για ελεύθερο χρόνο αντικατοπτρίζει την ανάγκη του εργάτη να ζήσει περισσότερο τη ζωή, που του στερεί ο κατα-

ναγκαστικός για την επιβίωση του χαρακτήρας της εργασίας, και στη δεύτερη περίπτωση η ανάγκη του κεφαλαιοκράτη να αυξήσει, μέσω της υπερεργασίας των εργατών, τα κέρδη του.

Εντός του καπιταλισμού, η απαίτηση για περισσότερο ελεύθερο χρόνο δεν μπορεί να ικανοποιηθεί πλήρως. Το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις οι εργάτες δουλεύουν ίσες ώρες σήμερα με αυτές που δούλευαν πριν από αρκετές δεκαετίες δείχνει, αφενός ότι ο εργάσιμος χρόνος δεν έχει μειωθεί ανάλογα με τις δυνατότερες αύξησης της παραγωγικότητας που προσφέρει η τεχνολογική ανάπτυξη, αφετέρου ότι όσο υπάρχει αυτό το απλήρωτο κομμάτι της εργάσιμης ημέρας που στηρίζει τα κέρδη του καπιταλιστή, τόσο θα καθίσταται αδύνατη η ικανοποίηση της ανάγκης για ελεύθερο χρόνο. Από την άλλη, στη σημερινή εποχή αναπτύσσεται η καπιταλιστική εκμετάλλευση σ' όλα τα πεδία της παραγωγής, της ανταλλαγής, της κατανάλωσης, της αναπαραγωγής και του ελεύθερου χρόνου της εργατικής τάξης. Μ' αυτό τον τρόπο συγχωνεύεται και ενοποιείται σε αντιδραστική κατεύθυνση ο χρόνος εργασίας, εκπαίδευσης, ψυχαγωγίας αλλά και ο «ελεύθερος» χρόνος, στο πλαίσιο μιας 24ωρης υπερεντατικής εκμετάλλευσης των εργαζομένων. Αυτή η «επιστροφή» με νέους τρόπους στον αυξημένο σχετικά ρόλο της απόλυτης υπεραξίας πάνω στη βάση της υπερανάπτυξης και μακροπρόθεσμα της κρίσης της σχετικής υπεραξίας αποτελεί βασικό δείγμα των αντιδραστικών και οπισθοδρομικών χαρακτηριστικών του σύγχρονου καπιταλισμού.

Αν αυτή είναι η γενική εικόνα, δημιουργείται το ερώτημα πότε και πώς τίθεται στην πράξη η συνειδητοποίηση των ριζικών αναγκών και η πάλη για την ικανοποίησή τους; Η οριστική ικανοποίησή τους επέρχεται μέσα από την υπέρβαση της καπιταλιστικής κοινωνίας, καθώς οι ανάγκες αυτές συνοψίζονται σε μια ανάγκη, την ανάγκη ολικής ανατροπής του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Το επαναστατικό πέρασμα χρειάζεται να εκληφθεί ως μετάβαση από ένα σύστη-

μα αναγκών βασισμένο στην ανάγκη του έχειν και του άρχειν σε ένα άλλο σύστημα αναγκών ποιοτικά διαφορετικό, βασισμένο στον πλούτο των ποιοτικών αναγκών. Αν αυτή η πλευρά αποτελεί το αύριο της αταξικής κοινωνίας, ήδη από σήμερα απαιτείται η προγραμματική εμβάθυνση του εργατικού κινήματος για ένα νέο «Σικάγο» της εποχής μας. Κάποιες ενδεικτικές προγραμματικές αιχμές που σχετίζονται και με το θέμα του παρόντος άρθρου θα μπορούσαν να είναι:

▶ Διεκδικούμε πίσω όλο τον «χαμένο χρόνο»! Διεκδικούμε τον ελεύθερο δημιουργικό χρόνο ως μοναδικό μέτρο του πλούτου της κοινωνίας! Η τάση διεκδίκησης της κυριαρχίας των παραγωγών πάνω στον πρόσθετο χρόνο εργασίας, η ανάγκη και η δυνατότητα κατάκτησης του ελεύθερου χρόνου και μετατροπής του σε βασικό μέτρο του κοινωνικού πλούτου αναβλύζει άλλωστε μέσα απ' όλους τους πόρους και τις πληγές της σύγχρονης κοινωνίας.

▶ Διεκδικούμε τη συνεχή ανάπτυξη της κοινωνικής και ατομικής ευημερίας. Διεκδικούμε το δικαίωμα στην απόλαυση, στην κατανάλωση ενός νέου, ποιοτικά διαφορετικού και ανώτερου κοινωνικού πλούτου, και όχι διαίωνιση της σημερινής καταναλωτικής μανίας. Με αντικαπιταλιστική τομή στην ίδια την παραγωγή που θα συμβαδίζει

με τις αναπτυσσόμενες ποιοτικές και ποσοτικές ανάγκες του ανθρώπου. Σε μια ιστορική εποχή στην οποία η τεχνολογία και η παραγωγικότητα έχουν φτάσει σε πρωτόγνωρα επίπεδα, η προγραμματική απάντηση του εργατικού κινήματος δεν μπορεί να εξαντλείται σε έναν ιδιόρρυθμο ασκητισμό ή πρωτογονισμό.¹

▶ Με επανάσταση στον ίδιο τον τρόπο ζωής και την καθημερινότητα, που θα ακτινοβολεί στο σήμερα πλευρές του συλλογικού αύριου. Αποτελεί μεταφυσική αυταπάτη, η θέση ότι πρώτα πρέπει να καταργήσουμε την οικονομική και πολιτική αλλοτρίωση για να μπορέσουμε έπειτα, *post festum*, να εξανθρωπίσουμε τις καθημερινές σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους. **T**

1. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η «αντικαταναλωτική λιτότητα» στην Κούβα. Σε ένα κυριολεκτικό καθεστώς πολιορκίας λόγω των εγκληματικών ευθυνών των Η.Π.Α., οι υπαρκτές ελλείψεις στα ρούχα, στο φαγητό και στα σύγχρονα καταναλωτικά αγαθά αντιμετωπίζονται κατά κανόνα με προεμία, ψυχραιμία, αλλά και ξεγνοιασιά, ακριβώς γιατί υπάρχει εγγυημένος ελεύθερος χρόνος, παιδεία, υγεία, εργασία, αθλητισμός, πολιτιστική δημιουργία, στέγη, τροφή, άφθονη αλληλεγγύη και κυρίως εξουσία στα χέρια του λαού. Η στάση αυτή του κουβανέζικου λαού, όσο αξιοθαύμαστη και αν είναι, δεν μπορεί να είναι οδηγός για τον κομμουνισμό του 21ου αιώνα. Αποτελεί στείλη του έκφραση, όσο ατελής είναι και ο σοσιαλισμός σε ένα μικρό απομονωμένο νησί όπως η Κούβα.

b

Καλβίνο, Ι. (2004), *Οι άρατες πόλεις*, Αθήνα, Καστανιώτης.
Κουμπάρηλης & Ανάργυρος (2016), *Οι διαφημίσεις ως δείκτες νοοτροπιών: μεταβάσεις της καταναλωτικής παραστατικής στην έντυπη ελληνική διαφήμιση (1875-2015)*. Διδακτορική διατριβή ΕΚΠΑ.
Λατούς, Σ. (2008), *Το στοίχημα της απο-ανάπτυξης*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας.
Λούκατς, Γ. (2001), *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, Αθήνα, Οδυσσεύς.
Lyotard, F. (1988a), «Απάντηση στο ερώτημα: Τι είναι το μεταμοντέρνο;», *Λεβίδαν*, τ.2.

Lyotard, F. (1988b), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Αθήνα, Γνώση.
Μαρξ, Κ. (2008), *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Ι, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
Μαρξ, Κ. (1978a), *Κριτική της γερμανικής φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου*, Αθήνα, Παπαζήση.
Μαρξ, Κ. (1978b), *Το Κεφάλαιο* Τόμος ΙΙΙ, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
Μαρξ, Κ. (1989), *Grundrisse, Βάσεις κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Α, Αθήνα, Στοχαστής.
Μαρξ, Κ. (1996), *Το Κεφάλαιο*, τ. ΙΙ, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
Μαρξ, Κ. & Ένγκελς, Φ. (1997), *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμ. Ι,

Αθήνα, Gutenberg.
Μαρξ, Κ. (1975), *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα 1844*, Αθήνα, Γλάρος.
Μανδολάκης, Σ. (2013), «Η έννοια των αναγκών στον Μαρξ», Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ.
Μπάουμαν, Ζ. (2008), *Ζωή για κατανάλωση*, Αθήνα, Πολύτροπον
Harvey, D. (2011), *Το αίτημα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού*, Αθήνα, Καστανιώτης.
Χέλερ, Α. (1975), *Η θεωρία των αναγκών στον Μαρξ*, Εξάντας.
Jameson, F. (1991), *Postmodernism: The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso.